

УДК 355.1(477)

DOI: 10.30840/2413-7065.1(70).2019.160847

«СТАТУТ ПРО ЗАГАЛЬНУ ВІЙСЬКОВУ ПОВИННІСТЬ» 1874 РОКУ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ЗЕМСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ

Назар КОТЕЛЬНИЦЬКИЙorcid.org/0000-0003-4480-365X

кандидат історичних наук, член-кореспондент

Центру українських досліджень Інституту Європи РАН

Анотація. Публікація присвячена маловідомому та малодослідженому аспекту модерної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України – візії опозиціонерів на соціальну сутність перетворень армії та флоту Російської імперії. У лаконічній формі показана точка зору лідерів течії визвольного руху на основні питання щодо підготовки останньої фази мілітарної реформи. Встановлено, що соціальна сутність позиції представників фронди полягала у тому, щоб замінити натуральне забезпечення селянством військового призову єдиним одноразовим фінансовим податком у формі грошової трансакції, тим самим поліпшивши платоспроможність селянської верстви, зменшивши фіскальне навантаження для її господарств, а акумуляцію коштів та їх перерахування до державного бюджету імперії перекласти на плечі органів земського врядування. Оскільки панівні стани імперії були взагалі звільнені від сплати більшості податків, опозиціонери наполягали на включенні військового збору до загального фонду видатків повітових земських інституцій. З'ясовано, що принципово важлива теза про переведення натурального військового податку у грошовий еквівалент та перекладення видатків для забезпечення рекрутської повинності з селянських громад на бюджет повітового земства була прийнята державною владою. Автор приходить до висновку, що не усі пропозиції та ініціативи опозиції були почуті, тому проведена трансформація збройних сил Російської імперії хоч і була прогресивною, але виключно з точки зору інтересів інституційної держави.

Ключові слова: військова реформа; рекрутські набори; податкове забезпечення; ліберальні земці; загальна військова повинність; імператорська армія; Борзнянське повітове земське зібрання.

THE 1874 “STATUTE ON GENERAL MILITARY SERVICE DUTY” IN THE RUSSIAN EMPIRE AND THE COUNTY LIBERALISM OF NORTHERN UKRAINE

Nazar KOTELNYTSKYI Candidate of Historical Sciences, corresponding member of the Center for Ukrainian Studies
of the Institute of Europe of the Russian Academy of Sciences

Annotation. The publication is devoted to the little-known and underinvestigated aspect of the modern program of the county liberal movement in the northern Left-Bank Ukraine – the oppositionists' view upon the social essence of the transformations taking place in the army and navy of the Russian Empire. In a concise form, it shows the viewpoints of the liberation movement leaders on the main issues during the preparation of the last phase of the military reform. It is established that the social

© Котельницький Н.

essence of the Fronde's representatives' position was to replace the peasants' natural provision of recruits with a single military payment (a monetary transaction), thereby improving the solvency of the peasant class and reducing the fiscal burden on their holdings. The responsibility for accumulating funds and transferring them to the imperial state budget was to be shifted to the county governing bodies. Since the ruling strata of the empire were generally exempted from paying most taxes, the opposition insisted on the inclusion of military duty in the general fund of county institutions' expenditures. It is determined that state authorities approved the crucially important principle of converting the natural military tax into the cash equivalent and shifting the expenses for the provision of recruitment from peasant communities to the county (zemstvo) budgets. The author comes to the conclusion that not all proposals and initiatives of the opposition had been heard; therefore the transformation of the armed forces of the Russian Empire was progressive solely from the viewpoint of the institutional state's interests.

Key words: military reform; recruiting kits; tax support; liberal representatives of a county (zemstvo); general military service; imperial army; Borzensk county assembly.

Серед багатьох сегментів соціальної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України – вкрай актуальної, але малодослідженої проблеми української історичної науки – не останнє місце займала візія опозиціонерів на модернізацію збройних сил Російської імперії. Власне, за великим рахунком, лише ганебна і принизлива поразка російського рабовласницького шовіністичного імперіалізму збройній коаліції країн цивілізованого Заходу у Кримській війні (1853–1856) змусила деспотичне самодержавство піти на вимушену трансформацію державного устрою та суспільного організму імперії, яка отримала заслужену назву «Епоха Великих реформ» (1856–1874). Прийняття імперського закону про загальну всестанову військову повинність (1874), по суті, було завершальним «акордом» цієї доленосної доби в історії країни. Оскільки в українській історіографії немає жодної праці, присвяченої цьому питанню, мета нашої розвідки полягає у тому, щоб показати точку зору лідерів земського ліберального руху на мілітарну реформу у цілому та її безпосередні складові.

Представники опозиційної фронди Північної України звернули увагу на

підготовку і проведення перетворень у війську вже на початку своєї подвижницької діяльності в органах місцевого, міського та корпоративного самоврядування. Так, зокрема, на сесії Борзнянського повітового земського зібрання 24 вересня 1869 року ліберальна партія Північного Лівобережжя внесла на розгляд зборів пакет пропозицій щодо формування нового військового законодавства держави, а саме: введення у країні обов'язкової загальної військової повинності. Сутність ініціативи ліберальних земців полягала у тому, щоб забезпечення селянським станом військової повинності натуральними податками замінити єдиною фінансовою виплатою у формі грошової трансакції. Передбачалося, що консолідований збір від цих податків звільнить значну частину селянських родин, які відправляли своїх синів до війська, від економічного забезпечення самої повинності. Основний задум прогресистів полягав у тому, щоб у такий спосіб поліпшити платоспроможність селянської верстви, зменшити фіскальне навантаження для її господарств, а акумуляцію коштів та їх перерахування до державного бюджету імперії перекласти на плечі органів земського врядування [1, р. 25].

Під час розгляду ініціативи виступили кілька представників ліберальної фракції повітових зборів. У своєму вступному слові лідер опозиційної фронди І. Петрункевич сказав, що Борзнянське повітове земство, переказавши усі натуральні повинності у грошовий еквівалент, втратило з поля зору одну принципово важливу повинність, яка залишається колосальним тягарем для селянства, – забезпечення рекрутського набору. Селяни щорічно забезпечують імперську армію продовольством, провіантом, фуражем, амуніцією. Очільник фракції заявив, що ідеали соціальної справедливості вимагають, щоб повітове земство – установа місцевого самоврядування – внесло у кошторис свого бюджету частину селянських видатків, бо вказана верства є основним платником земських податків у регіоні й у такий спосіб забезпечує функціонування органів провінційного врядування. У відповідь на це представники консервативно-реакційної більшості зібрання стверджували, що так звані неподатні суспільні стани мають офіційне звільнення від рекрутської повинності, а це означає, що жоден інститут місцевого самоврядування не має права вирішувати це питання, оскільки воно знаходиться у сфері прерогативи верховної влади.

З промовою з цієї проблеми виступив депутат ліберальної фракції зібрання Н. Волк-Карачевський. Він зазначив, що переведення натуральних повинностей у грошові не вимагає участі інституцій державної влади. Уряд не висловив жодних заперечень щодо практичної реалізації цих новацій у провінції. Вказані повинності сплачують усі соціальні стани суспільства, хоча імперське законодавство виключило з переліку платників

цих податків бюрократію, духовенство, аристократію та вищу військову еліту. Виходячи з цього, ніяких дозволів державної влади на імплементацію перетворень не потрібно – повітове земство і управа можуть самостійно реалізувати прогресивний задум. Економічним фундаментом проекту може стати оподаткування нерухомості міщанства і купецтва.

Інший представник опозиційної фронди М. Імшенецький відзначив, що під час вирішення цього питання можуть виникнути специфічні нюанси, які потрібно мати на увазі. Зокрема, з яких джерел повітове земство буде фінансувати цю повинність? З огляду на те, що йдеться не про селянську верству, фінансовим джерелом для втілення ідеї можуть стати податки та збори з активів власності, майна і нерухомості купецького та міщанського станів громад. Враховуючи це, потрібно зважати, що і представники міст, і представники купецтва будуть усіляко дистанціюватись від формування податкових зборів на користь земського бюджету, адже, поперше, вони не становлять більшості соціального складу депутатського корпусу повітових земських зібрань, а, по-друге, згідно з економічним законодавством країни з тих же купецьких свідоцтв та ліцензій на діяльність можна оподатковувати силами фіскалів не більше ніж 25% від загального сукупного прибутку. Якщо ж вести мову про аристократичну корпорацію, то тут проблем набагато більше. Нобілітет має власну організацію і самоврядування, дворянство офіційно визнано соціальною опорою монархії. Відповідно інституції місцевого та міського врядування не мають жодних інструментів впливу на вказані структури, їхні рішення, а тим більше на

інститути верховної влади. Виходячи з цього, земство у жодному разі не може розраховувати на них і має спиратися виключно на власні можливості.

У результаті творчого та продуктивного обговорення проблеми більшість гласних Борзнянського повітового земства прийняла рішення про подання клопотання Олександрові II щодо переведення рекрутської повинності з натуральної форми у грошову та найкращого способу рівномірного стягування цього податку. Однак голова повітових зборів одноосібним рішенням відклав остаточне вирішення питання, мотивуючи це тим, що потрібно детально вивчити законодавство, перш ніж закривати цю проблему [2, с. 134–136].

Перша невдала спроба не змінила намірів опозиціонерів, хоча було видно, що керівництво земства категорично не бажає брати на себе політичної відповідальності за подібні рішення. На їхнє переконання, селянська верства не знаходилася у рівних соціальних та економічних умовах з іншими суспільними станами Російської імперії – корпорацією аристократії, державною бюрократією, регіональним чиновництвом, які фактично до 1874 року були взагалі звільнені від сплати основних податків та реального відбування військової служби, себто кастовий принцип існування соціальної структури держави залишався [3, с. 50]. Звісно, такий стан справ, тим більше в умовах трансформаційної епохи у країні, аж ніяк не міг влаштувати прогресивну частину громадськості провінції та передового регіонального політикуму – представники фронди вирішили здійснити ще одну спробу.

На наступному пленарному засіданні Борзнянського повітового земського

зібрання 25 вересня 1869 року проблема військової повинності була знову поставлена у ґрунтовній формі. Депутати від селянської виборчої курії запропонували подати клопотання до уряду про відміну податків, що сплачуються за осіб, які стають рекрутами, оскільки фактично селянська верства несе на собі подвійний фіскальний тягар – селянська громада віддає до лав збройних сил і фінансовий податок, і молодих людей працездатного віку, що в умовах переважно натурального господарювання є непомітною ношею. Більше того, селянство ще й зобов'язане забезпечувати військовий призов економічно. Більшість повітових зборів погодилася з ініціативою гласних від селян, і зібрання постановило: подати вказане клопотання до уряду через органи регіональної влади, зокрема адміністрацію чернігівського губернатора.

Однак відразу ж слово попросив голова Борзнянського повітового земського зібрання. Під час виступу він сказав, що питання, пов'язані з рекрутською повинністю, не знаходяться у компетенції інституції земського самоврядування – це виключно ексклюзивна сфера верховної влади. У зв'язку з цим, щоб уникнути звинувачень на адресу повітового земства щодо його втручання у політичні справи, керманіч зібрання просив здійснити редагування постанови та змінити формулювання клопотання перед урядом – просити про перенесення рекрутських видатків провінційних громад у загальний фонд сплати повітових повинностей на регіональні потреби.

Представник ліберальної опозиції Н. Волк-Карачевський погодився з таким формулюванням питання очільника зборів. У своїй промові він зазначив, що

у законодавчому Уставі, який регламентує рекрутську повинність у Російській імперії, є багато статей, що акцентують увагу на загальнодержавному характері повинності і детально розписують фінансову сторону справи. У цьому контексті абсолютно зрозуміло, що думки та позиція повітового земства будуть значно слабшими від інструктивності вказівок центральних органів влади. Якщо ж повітове земство піде на свідомий ризик і одноосібно, без консультацій з верхньою владою, почне ініційоване перетворення на провінційному рівні, бюджет Борзнянського повітового земства не затвердять руками губернської влади, а саму проблему відкладуть, не будуть розглядати, адже у столичних владних кабінетах повним ходом йде розробка законодавства про загальну всестанову повинність.

У результаті тривалого обговорення та дискусії повітове зібрання мінімальною більшістю голосів ухвалило: самостійно не вносити видатки на рекрутську повинність до консолідованого бюджету Борзнянського повітового земства; наполегливо клопотати перед урядом про перенесення забезпечення рекрутської повинності до сфери загальних витрат повітового земства [4, с. 136–139].

Як бачимо, опозиційній фронді не вдалося у повному обсязі досягти поставленої мети. Зважаючи на державний характер проблеми, було прийнято компромісний варіант рішення – не чіпати становий фермент справи, уникнути соціального з'ясування стосунків. Зрозуміло, що такий підхід повністю влаштував консервативно-реакційну більшість повітових зборів, на їхньому боці були правові аргументи. Але не можна говорити й про те, що ліберали

прогнали – принципово важлива теза про переведення натурального податку у грошовий еквівалент та перекладення видатків для забезпечення рекрутської повинності з селянських громад на бюджет повітового земства була прийнята. Що ж стосується соціальної сторони проблеми, то прогресисти цілком розуміли характер і рівень її вирішення, а тому вважали безперспективним одноосібне позиціонування у світлі підготовки останнього штриха трансформаційної доби.

Відзначимо, що у кінцевому підсумку земські ліберали Північного Лівобережжя мали рацію. Ухвалений у 1874 році закон підтвердив правоту членів земської опозиційної фронди регіону. Не вдаючись до детального розгляду правового акта, зауважимо, що норми офіційного документа запроваджували у державі загальну обов'язкову всестанову військову повинність замість рекрутських наборів до імперської армії та флоту. З компетенції військового міністерства країни були виключені усі питання, пов'язані з адміністративно-господарчими проблемами забезпечення збройних сил – турботи про це перекладались на установи та інституції регіональної влади, у тому числі органи місцевого, міського та корпоративного самоврядування [5, с. 553]. Мета лібералів, хоча й частково, була досягнута. Щоправда, як і передбачали опозиціонери, тематика соціальної справедливості у сфері податкового забезпечення війська не знайшла свого прямого відображення – так чи інакше, але рудименти кастовості суспільства залишилися, що свідчило про велику дуальність та паліативність проведених модернізацій.

Однак, на переконання ліберальних земців, військові реформи та закон 1874 року стали доленосною віхою в історії

Російської імперії, яка беззаперечно за-
слуговує називатись Великою. Вони
вказували на державне та демократич-
не значення проведених перетворень –
всестановість, обов'язковість, загаль-
ність, у більшості своїй рівність умов.
Прогресисти визнавали, що мали місце
і помітні недоліки проведених змін, зо-
крема наявні фактичні привілеї для па-
нівних верств суспільства у формі освіт-
ньої та сімейної преференцій, однак, на
їхню думку, вони мали загальний, а не
становий характер, і частиною цих пільг
могли скористатись неаристократичні
страти суспільства [6, с. 68].

Узагальнюючи викладене, відзначи-
мо, що «Статут про загальну військову
повинність» (1874) став важливим фіна-
лом яскравої епохи Великих реформ у Ро-
сійській імперії – доби якісної трансфор-
мації держави. Проведені російським
самодержавством військові реформи,
поза усіляких сумнівів, мали неабиякий
прогресивний характер – вони повністю
змінювали мілітарне обличчя країни. Але
поряд з цим у сфері соціальної рівно-
сті та справедливості не були ліквідова-
ні елементи станових преференцій, що
свідчило про збереження кастових фер-
ментів як пережитку рабовласницько-
феодальної доби в історії імперії. Відтак
маємо підстави стверджувати, що мілі-
тарні реформи були проведені швидше
в інтересах інституційної держави, а не
суспільства країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Timberlake Ch.E. Ivan Il'ich Petrunkevich: Russian liberalism in Microcosm. *Essays on Russian Liberalism*. University of Missouri Press. Columbia, 1972. P. 18–41.
2. Вопрос о переложении рекрутской повинности в денежную в Борзенском собрании. *Земский сборник Черниговской губернии*.

1870. № 5. Чернигов: Губернская типография, 1870. 196 с.

3. Котельницький Н. А. Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко-биографический очерк. Москва: Летний Сад, 2015. 124 с.

4. Вопрос о переложении рекрутской повинности в денежную в Борзенском собрании. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 5. Чернигов: Губернская типография, 1870. 196 с.

5. Волковинський В. М. Військові реформи 60–70 рр. XIX ст. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А.Смолій (голова) та інші: Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. 688 с.

6. Петрункевич И. И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / под ред. проф. А. А. Кизеветтера. Прага, 1934. 472 с.

REFERENCES

1. TIMBERLAKE, Ch. (1972). Ivan Il'ich Petrunkevich: Russian Liberalism in Microcosm. In: *Essays on Russian Liberalism*. Columbia: University of Missouri Press, pp. 18–41. [in Eng.]
2. On Converting the Recruiting Duty into the Material Duty at Borzensk Assembly (1870). *County Collection of Chernigov Province*, (5). Chernigov: Gubernskaya tipografiya, 196 p. [in Rus.]
3. KOTELNYTSKIY, N. (2015). *Ivan Il'ich Petrunkevich: His Life and Activity in Chernigov Region*. A Historical and Biographical Essay. Moscow: Letniy sad, 124 p. [in Rus.]
4. On Converting the Recruiting Duty into the Material Duty at Borzensk Assembly (1870). *County Collection of Chernigov Province*, (5). Chernigov: Gubernskaya tipografiya, 196 p. [in Rus.]
5. VOLKOVYNSKYI, V. (2003). Military Reforms in the 1860s–70s. In: V. SMOLII, ed., et al. A–B, Vol. 1 of *Encyclopedia of the History of Ukraine: in 10 Vol*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine; Naukova dumka, 688 p. [in Ukr.]
6. PETRUNKEVICH, I., KIZEVETTER, A., ed., (1934). *From the Notes of a Public Figure*. Memoirs. Prague, 472 p.